

על היחס לקדושתו של "צורת הדף" בש"ס הבבלי

האם ראוי ללמוד בגמרות ש"צורת הדף" בהן ידידותית יותר?

הרב אייל רוזנבלום

ר"מ כיתה ז'

מבוא

המצאת הדפוס, שחוללה מהפכה בתחום הפצת הדעת, לא פסחה כמובן על ספרי היסוד של עם ישראל. לראשונה הודפס התלמוד הבבלי בעיר ואדי אל חאארה בספרד בשנת 1482 למניינם¹, אולם מהדורת היסוד שלאורה הודפסו המהדורות הבאות, הייתה מהדורתו של דניאל בומברג שהחל בעבודתו בוונציה בשנת 1520. התבנית היסודית של דפי התלמוד והמפרשים העיקריים שמופיעים בדף הגמרא סמוך לטקסט נקבעו באותה מהדורת יסוד. מאז ועד היום הודפס התלמוד במהדורות נוספות. "המהדורה המושלמת והמהודרת ביותר עד כה יצאה לאור בדפוס "האלמנה והאחים ראם" בוילנא תר"מ-תרמ"ו, ומאמהותיה הדפיסו מהדורות בזו אחר זו עד 1939. מאז חודשה ואף הורחבה מהדורה זו בדפוסים צילום בארצות רבות, והיא הנפוצה כיום"².

כידוע לימוד התלמוד אינו קל, וקולמוסים רבים נשתברו בשאלה כיצד להאחיב את לימוד התלמוד ולעשותו נגיש יותר ומשמעותי יותר.³

אחד הקשיים המשמעותיים שעומדים בפני מי שבא בשערי הגמרא הוא היותה כתובה ללא פיסוק וללא עימוד מאיר עיניים. המראה היוזואלי של דף הגמרא הוא "כאוטי". הסידור הראשוני של הסוגיא דורש עמל.

1. לסקירה כללית על הדפסת התלמוד ראה הרב עדין שטיינזלץ, התלמוד לכל, עידנים, ירושלים 1977 (עמ' 58-62); האנציקלופדיה העברית, כרך ל"ב, תלמוד בבלי, עמ' 883-879, ירושלים תשמ"א (מחבר הערך הוא הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין). להרחבה ראה עוד בצלאל לנדוי, "דפוסים עבריים מפורסמים", בתוך מחניים ק"ו, תשכ"ו.

2. האנציקלופדיה העברית, שם.
3. ראה במאמרים הבאים: הרב ד"ר אהרון ליכטנשטיין, "הוראת הגמרא בישיבות התיכוניות", שנה בשנה, היכל שלמה תשס"א; הרב דוד פוקס, "כאילו גמרא", צהר י"ז, חורף תשס"ד; הרב ד"ר יהודה ברנדס, "ממשמעת למשמעות", הצופה, סיון תשס"א; הרב ד"ר אברהם וולפיש, זאת חוקת לימוד הגמרא, הצופה, כ"ד סיון תשס"א; דר' רפי ועקנין, "על אוטנטיות ורלוונטיות בלימוד תורה", אקדמות י"ב; הרב שמעון לוי, "כיצד נביא את תלמידינו לאהבת תורה?" בתוך שמעתין 140. ספרו של הרב שג"ר 'בתורתו יהגה' (מכון כתבי הרב שג"ר, מרחשוון תשס"ט) עוסק בהרחבה בנושא זה.

עם שכלול הדפוס ובפרט בדורנו "הממוחשב", נעשו ניסיונות ליצור "צורת דף" נעימה יותר. אם בפיסוק, ואם באמצעים משוכללים יותר שהשימוש במחשב מאפשר, כמו הזחה, שימוש בגופנים שונים והדגשתם.

בחיבור קצר זה נתמקד בניסיונות אלו. ראשית נברר מדוע הם עוררו התנגדות ולאחר מכן נדון בגישות שונות שמחייבות שינויים אלו. נתבונן בשאלה האם הם רואים בשכלול צורת הדף שימוש ב"שכלולי הזמן" שאינו חורג ממה שעשו אבותינו כשגילו כיצד ליצור אותיות דפוס נאות יותר ("רציפות") או שיש כאן תחייה של ממש.

ההתנגדות לשינוי ב"צורת הדף"

כידוע שמרה מהדורת שוטנשטיין בהוצאת ארטסקורל-מסורה על "צורת הדף" הוילנאית. בהקדמה המו"ל למסכת ברכות⁴ מציינים המוציאים לאור שהתלבטו רבות האם להדפיס את הביאור כספר נפרד או להציג אותו בעמוד נפרד מול דף הגמרא. "מרנן ורבנן גדולי הדור" הכריעו שהביאור יופיע לצד דף הגמרא. כך הדבר "יעודד את הלומדים ללמוד את הדף מן המקור ולהשתמש בביאור רק בשעת הצורך". כלל לא עלה על דעתם לשנות את "צורת הדף", כל התלבטותם נגעה להדפסת הגמרא כצורתה לצד ביאורם.

מכתבי ברכה והסכמה מעטרים את המהדורה. הרב שמואל יעקב וינברג⁵, טורח לציין במכתבו "ולא הוסיפו ולא שינו מאומה לא מצורת הדף ולא מצורתא דשמעתתא". גם הרב יוסף הררי רפול⁶ מצייין "ולא נשאר לי אלא להודות לכם שהדפסתם את הש"ס במקורו עם צורת הדף המקובלת מכבר שהיא העיקר, ובצידו התרגום והפירוש כפי שעשיתם".

"המוזיקה" שנשמעת בדברי הרבנים המסכימים היא שפגיעה ב"צורת הדף" היא פגיעה ב"קודש", ב"מסורת"⁷. באופן טבעי התרגלות ללמוד בביאור בלבד יש בה פגיעה ב"צורת הדף" מעצם זה שאין נזקקים לו ולכן בסופו של דבר שינוי "צורת הדף" או ויתור על הדפסתו בצד הביאור בלבד - שורש אחד להם.

4. מהדורת שוטנשטיין, ברכות כרך א', הוצאת ארטסקורל-מסורה, מהדורה שלישית כסלו תשס"ג. כותבי ההקדמה הם הרבנים זלטוביץ ושרמן.

5. ישיבת נר ישראל, בולטימור.

6. ישיבת עטרת תורה.

7. בשבח התגובה השמרנית, ההדרגתית והבריאה, ועל חשיבותה של השמרנות באופן כללי ראה מאמרו של הרב חיים נבון, <http://www.daat.ac.il/daat/maamar.asp?id=41>

בקורת חריפה כלפי שינוי בצורת הדף כוונה דווקא כלפי ש"ס וילנא (!) ע"ר משה אליעזר בלינסון. אלו דבריו⁸:

"גם רבים הם הקוראים תגר עליהם ובצדק, אשר לרגלי ההוספות שהוסיפו בפנים הגמרות שתבניתן בפורמט הרגיל, שונו מאד פני העמודים מדחקות ולחיצות הפירושים מצידי צדדים, ובא הכול בערבוביא - פנים חדשות שלא הורגלו בהם הלומדים, וכן לא יעשה אפילו בספרי הפוסקים הגדולים, ואף כי התלמוד הגדול והקדוש, אשר כל העמודים בו קבלו צורתם כמו שהיא לפנינו כמסיני (!), מזמן שנדפס בפעם הראשונה ועד היום הזה כארבע מאות שנה באלפי מיני דפוסין, ונתיישן בתבניתו זו וצביונו זה ונתקדש כך, ואנחנו משנות ילדותינו הורגלנו עם סידורו הנוכחי... לא כן הש"ס המפואר הנ"ל, אשר פני עמודיו נטחנו וסדרי בראשית עליהם נשתנו..."

מבט לאחור, לתקופת ראשית המצאת הדפוס מגלה שכבר היו דברים מעולם.

"יש לציין שבדור הראשון של הדפוס העברי היו יהודים שנרתעו מפני ההמצאה החדשה, ששינתה את הצורה המקובלת והמסורתית של הספרים ושל אופן כתיבתם, נשמעו אף קולות שפסלו את הדפוס מבחינה דתית לגבי ספרים של קדושה"⁹

דר' עוזי פוקס¹⁰ בדיונו בשאלה מדוע מהדורתו של הרב עדין שטיינזלץ לא נפוצה, מנסה להגדיר את שורש ההתנגדות¹¹ לחידוש:

"ומכאן לבעיה נוספת במהדורה: עצם החידוש שבה. נדמה לי שנוסף לטענות השונות של המתנגדים ללימוד ממהדורת שטיינזלץ מפריע להם עצם החידוש שבה. הפיסקוק,

8. ראה יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי הגהות ומגיהים, עמ' 577-576, אוניברסיטת בר אילן תשס"ה. רמ"א בלינסון היה בעל בית דפוס באודסה וחיבר מספר ספרים, ראה הערה 10 שם. פרופ' שפיגל מציין שנראה שהגזים בדבריו, והעובדה שהיה בעל בית דפוס בעצמו אומרת דרשני, ועם זאת ניתן ללמוד מדבריו על החשיבות הרבה שייחסו לצורה החיצונית של העמוד. להרחבה ראה סיבות שונות שמביא פרופ' שפיגל לכך שדפוס וילנא התקבל. (עמ' 597-578).

9. האנציקלופדיה העברית, דפוס, כרך י"ב, עמ' 956, ירושלים תשכ"ט

10. ד"ר עוזי פוקס, לימוד בשטיינזלץ בעצם למה לא, בשדה חמד תשנ"ז, גיליון 4

11. יש לציין שההתנגדות "החרדית" למהדורתו של הרב עדין שטיינזלץ כוונה בעיקרה לתכנים שנראים כמזלזלים בקדושת חז"ל. ראה לדוגמה את מכתבו של הרב ש"ך משנת תשמ"ט - "ומה כואב הלב לראות כבלע את הקודש מאחד המתחכם בעצת היצר לכתוב פירוש לגמרא התקרא בשם "התלמוד המבואר והמנוקד"... ובאמת שעל ידי לימוד זה סר כל זיק של קדושה ואמונה. שמעמיד הש"ס כספר חוקים וכחמת הגוים רח"ל, ופשוט שבדרך זה יגרם ח"ו שכחת התורה. ואל יטעון מי שטוען שע"ז יתמעטו הלומדים, כי מחובתינו לשמור על פך שמן הטהור בטהרתה, ולא על הריבוי האיני טהור, ומעט מן האור דוחה הרבה מן החושך. ותדעו כי עד מלפני כמה שבועות לא ידעתי מכל זה, וכשראיתי כמה מחיבוריו דוגמת ספר אישים במקרא ונשים במקרא וכו' וכן חיבורו התלמוד לכל, נזדעזתי, ואומר אני בלב שלם שיש בהם דברי מינות ואפיקורסות וחילול כבוד התורה, ומעיו לדבר בזלזול נורא על האבות הקדושים התנאים והאמוראים, אשר אין לנו כלל תפיסה בגודל מדרגתם והשגתם. וצר לי מאד שאני צריך לזעוק, אבל לדעתי ספריו צריכים גניזה, ואסור ללמוד ולעיין בהם ולהכניסם לביהמ"ד". המכתב מובא באתר אינטרנט של יואל אלחנן שמיועד להסברה לציבור הדלי"ם... להרחבה - <http://www.yoel-ab.com/> [katava.asp?id=115](http://www.katava.asp?id=115). דיונים שונים על "צורת הדף" התנהלו בפורומים שונים ב"מרשתת", ראה למשל <http://www.bhol.co.il/forums/>

[topic.asp?cat_id=38&topic_id=2574222&forum_id=19616](http://www.bhol.co.il/forums/topic.asp?cat_id=38&topic_id=2574222&forum_id=19616)

הניקוד, התרגום, הפירוש החדש ושינוי מבנה הדף - יוצרים רתיעה. על אף שבתחומים רבים אין אנו חוששים כלל לחדש - והכנסת מחשבים לתחומים רבים תוכיח - בלימוד הגמרא אנחנו סבורים ש"חדש אסור מן התורה".

אנסה לבאר את הרקע לעניין. התחושה המלווה את המורים לגמרא, היא שהמשמעות של הוראת הגמרא היא הרבה מעבר לרובד של "הבנת הנקרא", ואף מעבר לרובד ההבנה של תכני הסוגיה. המורים המלמדים גמרא מקבלים "חיות" או חיוניות מדברים נוספים: מתחושת דבקות המלווה את הלימוד, מן ה"ניגון" של לימוד הגמרא, מן הניתוח המדוקדק שלה או מהעמקה למדנית בסוגיה. כמדומני שהשאיפה המרכזית של המורים היא להעביר חיוניות זו. מורים אלה סוברים - ובצדק - שרכישת התחושה שמעבר למילות הגמרא תביא עמה רצון של הלומד לתוספת לימוד, ללימוד עצמי ואף להעמקת ההכרה והחוויה הדתית... מבחינה זו נדמה לי, שחלק מן המורים מנסים להעביר לתלמידיהם תחושות שהם חוו. אחת מתחושות אלה היא ההתמודדות עם הגמרא - שאיננה מפוסקת, איננה מנוקדת ואיננה מבוארת. כל לומד גמרא זוכר את תחושת ההתקדמות והסיפוק שלו עצמו כשהכיר שביכולתו "להתגבר" ולהבין את דף הגמרא בכוחות עצמו. כל לומד גמרא מכיר גם את חוויות הלימוד שלו בהיותו רכון על גמרא "רגילה", ש"ס וילנא. ומכיוון אחר, העובדה שהגמרא הרגילה היא הרווחת בחוגי "הישיבות", קושרת גמרא זו בתודעתם של הלומדים עם הלימוד הרציני, האמיתי והמשמעותי אותו חוו, או חווים, במהלך לימודיהם..."

סיבת ההתנגדות לחדוש, לפי דבריו, נעוצה בחשש שהחוויה "הדתית" שבלימוד הגמרא, שמורכבת גם מההצלחה בפענוח הטקסט "העתיק" והחיבור לעולם "הישיבות" שכך לומדים בו, לא תועבר כראוי ללומדים.

יצירת "צורת דף" ידידותית ממשיכה שיפורים טכניים שנהגו בכל הדורות.

מהדורת גמרא סדורה¹² שהוציא הרב דני וינט, שונה במספר דברים מהותיים ממהדורת הגמרא המקובלת¹³. במהדורה זו "צורת הדף" הרגילה שונתה לחלוטין. הגמרא מנוקדת ומפוסקת, הסוגיא מחולקת לפסקאות, וכל פסקה מחולקת ל"שורות בעלות משמעות".

12. גמרא סדורה מסכת ברכות, עמותת "וכל בנייך לימודי ה", סיוון תשס"ב.
13. מהדורה שמבוססת על דפוס וילנא של האלמנה והאחים ראם, ראה במבוא.

שמות הדוברים בסוגיא מודגשים, ונעשה שימוש בגופנים ובצבעים שונים על מנת להפריד בין ציטוטים מהמקרא לציטוטים מספרות התנאים.

בהקדמה ל"גמרא סדורה" מביא הרב וינט, דברים שכתב ר' עקיבא איגר בהקדמה לשו"ת שלו:

"... והנני רואה שבני הגאון נרו יאיר כבר קרוב להתחיל בדפוס, אבקשך בני ידידי לפקוח עין על זה שיהיה נדפס על נייר יפה דיו שחורה ואותיות נאותות, כי לדעתי הנפש מתפעלת והדעת מתרווחת והכוונה מתעוררת, מתוך הלימוד בספר נאה ומהודר (וההיפוך בהפכו, אם הכתב מטושטש והוא כמעט כדרך מה שאמרו ז"ל, כל הקורא בלא נעימה וכו'... ונתתי להם וכו' ומשפטים לא יחיו בהם)..."

מדברים אלה ניכר שהדפסה מאירת עיניים, שמסלקת את הקושי הטכני שבקריאת אותיות מטושטשות, רצויה מאד, ואינה פוגמת כלל בערכו של "עמל התורה". יש כאן "סור מרע" וגם "עשה טוב" שכן הצורה האסתטית של הספר גורמת ללימוד "מתפעל" וחי.

עבודתו של הרב וינט חורגת בהרבה מדאגה לאסתטיקה של הגמרא גרידא, ומה ראה להביא דברים אלו של רעק"א שעוסקים בקלות הקריאה הטכנית ותו לא ?

נדמה שדבריו מכוונים להראות את ה"רציפות" שבעבודתו¹⁴. ההקלה על הקשיים הטכניים בלימוד הגמרא אינה דבר שהתחדש בדורנו. אמנם מהפכת המחשוב פתחה לפנינו אפשרויות רבות, אולם התפתחויות טכנולוגיות קודמות אפשרו ג"כ הדפסה מאירת עיניים (באופן יחסי). הנמען לדברים אלו הוא הלומד "המסורתני", ואליו פונה הרב וינט ואומר: ראה בעבודתי המשך רציף לתביעתו של רעק"א. עבודתי היא בעצם ליטוש משוכלל יותר של האותיות.

דבריו של הרב דוד פוקס, במכתבו לרב וינט¹⁵ מבטאים בצורה נאמנה את הגישה "הרציפה" שמחד גיסא אינה מתפעלת יתר על המידה מהשכלול, ומאידיך אינה רואה כל צורך להצדיק אותו. הרב פוקס מדגיש את מעלתה של המהדורה בכך שהיא מסלקת חלק מ"המוקשים שבדרך". על הצדדים הטכניים של הלימוד "מתגברים" במהרה:

"ראה זה פלא. ההדפסה של 'גמרא סדורה' בצבע אחר לפסוק ומקור תנאי, עם פונטים שונים ופיסוק בסיסי משנה את הכול. הצעיר מרגיש שהוא יכול. כעת הוא משוחרר

14. להלן נטען שהרב וינט עצמו סובר שיש בעבודתו לכל הפחות "תחיה" אם לא מהפכה. המובאה מדברי רעק"א עיקרה כנגד "המסורתנים".
15. ההסכמה ניתנה בח"י סיוון תש"ע ומובאת בהקדמה לגמרא סדורה הנ"ל. הרב דוד פוקס שימש במשך שנים כר"מ בישיבת בני"ע נתיב מאיר ובכולל מר"ץ שבמבשרת. בשנים האחרונות הורה דרך לרמ"ם בבית המדרש "לפניהם" ובמסגרות נוספות. על שיטתו בלימוד גמרא ראה מאמרו "כאילו גמרא", צהר י"ז, חורף תשס"ד ומאמרו "שערי משמעות", "באי מציעא", אב תשס"ה (חוברת עזר לר"מ בהוצאת מרכז ישיבות בני"ע)

להתמודד עם סברא טובה, ערך רעיוני רלבנטי לחייו, הוא מסוגל גם להקשות קושיא טובה"

אין כאן "מהפכה" בגלל שגמרא סדורה כלל אינה נוגעת בעיקרה של גמרא שהיא הסברא והתכנים הערכיים. היא רק מאפשרת לחשוף אותם ללא בזבז אנרגיות מיותרות.

אין כאן "מהפכה" בגלל שאין זו דרך יחידה או מרכזית, כפי שכתב הרב פוקס בתחילת מכתבו:

"הקשיים ידועים, הניסיונות לפותרם רבים; אך המציאות לא השתפרה בהרבה. יש להודות לה' ולמתייגיים לעבודה הקדושה, בס"ד נתקדם לקראת דרכים שונות ולשינויים מהותיים. אין לצפות לפתרון אחד או לשיטה אחת שתתקבל על כולם ותביא ישועה, הרבה דרכים למקום. עלינו להשקיע במסלולים מקבילים, מה שטוב לזה לא יועיל תמיד לאחר; הצד השווה יביא לשינוי בע"ה".

גם דר' עוזי פוקס¹⁶ בדיונו על מהדורת התלמוד של הרב עדין שטיינזלץ מייצג גישה כזו. עצם הכותרת של מאמרו: "לימוד בשטיינזלץ, בעצם למה לא?" רומזת לנו שמהפכה אין כאן. גם הוא מציין שמהדורתו של הרב שטיינזלץ מסייעת ללומד רק ברובד הבסיסי ביותר והטכני של הגמרא ותקוותו היא שהלומד יתפנה לעיסוק ברבדים משמעותיים יותר.

תחייה בלימוד הגמרא

הרב שבתי בורנשטיין¹⁷ הוציא לאור כבר בשנות התר"צ לפני קום המדינה, גמרא עם "פסקי טעמים כדי להקל על הלומדים"¹⁸. עבודתו זכתה להסכמות רבות. הרב קוק, במכתב לגברת שושנה פרסיץ,¹⁹ כתב דברים שעשויים לשפוך אור על תפיסתו בעניינינו:

ב"ה כ"ז אייר תר"ץ

לכ' החברה אמנות, ליד הדרת כבוד הגברת מרת שושנה פרסיץ.

16. ראה לעיל הערה 8.

17. הרב שבתי בורנשטיין היה נכדו של האדמו"ר ה"אבני נזר" מסוכטשוב ואף למד אצלו. לאחר הצהרת בלפור התחזקה בו שאיפתו לעלות לארץ-ישראל. ובחשון תרפ"ה עלה לארץ. בתחילה גר בתל אביב, אולם זמן קצר לאחר מכן עלה לירושלים. עם עלייתו לארץ החל להתקרב לחוגי הרב קוק והרב יעקב משה חרל"פ, שאף סמכוהו לרבנות. בקום המדינה היהודית ראה יום חג של ממש, ואף כתב קונטרס "יום טוב העצמאות" לבאר את מהותו מבחינה הלכתית. בשנת תשכ"ט קבל את תואר "יקיר ירושלים", על חלקו בבניין העיר. נפטר בג' בטבת תשל"ב, ונקבר בירושלים, בהר המנוחות.

18. לשון הרב אהרונסון והרב עוזיאל, רבני תל אביב, בהסכמתם.

19. לימים חברת כנסת. המכתב מובא באוצרות הראיה, ח"ב, מכתבים עמ' 1069

הנני בזה מתכבד להציע לפני כבודם עניין נכבד שהוא מתאים לדעתי לשאיפותיהם הנעלות, בדבר תחיית ספרותינו, לכל מקצועותיה. זה שנים רבות אשר חיפוש דרך להקלת לימוד התלמוד מעסיקה את החלק החשוב של הדואגים בעד העתיד של חינוכנו בארץ ישראל, ובחול"ל.

הגורם היותר גדול להכבדת ההבנה של התלמוד הוא היותו מסור לנו כמו שהוא, בלא סימני הפסק ויתר הסימנים המטעימים ומקילים את ההבנה. הרבה חלמנו שיבוא זמן וימנה החסרון הזה, ואור חדש יאיר על שמי התלמוד ויתרבו לומדיו ומכיריו בקרבנו, לאושר עמנו ורוחו העצמי הקשור בתגבורת המעיין החי, אשר ממנו הננו שואבים חיים ואורה נפשית.

והנה נהרתי מאד לראות איש אחד מיחידי הסגולה שבתופשי התורה הרבנים הצעירים, אדם גדול בתורה וביושר המידות והרגשות העדינות נצר מגזע היחש והמעלה של גאוני וקדישי ישראל הרב הגדול מו"ה שבתאי בורנשטיין נ"י שהוא במרץ גדול וחפץ נפשי עמוק נכנס בעבודת הקודש הזאת וסידר כבר מסות אשר היו לפני ומצאתים ישרים ומדויקים מאד...

ברגשי כבוד כבירים ובברכה נאמנה מאד,

הק' אברהם יצחק הכהן קוק

במכתבו מעצים הרב קוק את הצורך בפיסוק התלמוד ("הגורם היותר גדול להכבדת ההבנה") ומשתמש בביטויים שמתארים השלמת החיסרון כדבר "תחיית" ("הרבה חלמנו", "אור חדש יאיר על שמי התלמוד").

לכאורה סותר מכתב זה את הדברים החריפים שכתב הרב קוק ביחס ל"פדגוגים המתנשאים להביא דרכים להקל את עול הלימוד"²⁰. בדבריו בעין איה ביאר הרב קוק את דברי "בי ר' ינאי"²¹ ש"חמאה של תורה" נמצאת במי ש"מקיא חלב שינק משדי אמו עליה". החלק המובחר בתורה נקלט רק ע"י עמל ויגיעה, וזה שרוצה לזכות בו חייב למאוס ב"המזון של היונק" למרות "קלות עיכולו ומהירות השגתו".

20. עין איה, ברכות חלק ב', סימן שמ"ד
21. בבלי, ברכות ס"ג ע"ב

נראה לומר שהרב קוק יחלק בין העמל השכלי בסידור הסברות השונות ובעיונם המדוקדק לבין העמל הבסיסי של הפיסוק.²² וא"כ,לשיטתו, אין עבודתו של הרב בורנשטיין עוסקת בלב העיין התלמודי. אעפ"כ, בגלל הלשונות שהזכרנו לעיל, ייתכן שהרב קוק לא רואה בהדפסת גמרא מפוסקת "רציפות" גרידא. יש כאן לטעמו פתח לתחיית לימוד התלמוד.

הרב וינט, בהקדמתו לגמרא סדורה,²³ הסתמך על התייחסותו הנלהבת של הרב קוק לגמרא המפוסקת שהוציא הרב בורנשטיין. נראה שהרב וינט רואה בעבודתו לכל הפחות "תחייה", ולצורך כך הביא את דברי הרב קוק.

את סופה של ההקדמה מעטרים בגופנים מאירי עיניים דברי ה"שפת אמת"²⁴:

"בכל דור מתגלה דרך חדש על פי התורה, וזה שאמר מורשה קהלת יעקב, שהוא ירושה המתגלה בכל דור ודור ובכל שנה ושנה, וחז"ל דרשו אל תקרי מורשה אלא מאורסה, פירוש שיש דרכים חדשים בתורה, שעדיין לא יצאו מכוח אל הפועל, עד שיבוא הזמן והדור אשר ביגיעתם בתורה יתגלו הדרכים הנ"ל, וזהו בחינת ארוסה ולא נשואה".

השימוש בלשון "דרך חדש על פי תורה", שעדיין לא יצאה מהכוח אל הפועל, מחזקים את הטענה שהרב וינט עצמו רואה בגמרה סדורה לכל הפחות "תחייה", אם לא "מהפכה"²⁵ של ממש. לפי זה הסתמכותו על רעק"א²⁶ כוונה כלפי המלעיגים בלבד.

בראיון לערוץ שבע²⁷ מדגיש הרב וינט שהוא "לא מתיימר לומר שמדובר במהפכה" בשלב זה, אולם הדבר מקרב מאד את התלמידים לאהבת הגמרא וכבודה. נראה לנו שעצם ההדגשה הזאת מורה ש"לולי דמסתפינא" ייתכן שכך היה אומר, והוא מצפה שאם הדבר יתפשט הוא יחולל מהפכה. בהמשך הראיון הוא מתייחס לכך ש"מהפכת" הפיסוק והניקוד קיימת בתחומים רבים, ואולי כשתושלם מהדורת "גמרא סדורה" לא יצטרכו יותר להשתמש במהדורת וילנא. גם אמירה זו תורמת להרגשה שלשיטתו מדובר ב"מהפכה" בחיתוליה.

22. כפי שמחלק דר' עוזי פוקס, ראה לעיל בפרק ה"רציפות".

23. ראה לעיל הערה 11.

24. שפת אמת, ר' אריה לייב מגור, סוכות תרמ"ח.

25. נציין שביחס למהדורת התלמוד של הרב שטיינזלץ כתב העיתונאי זאב גלילי - "כבר בראשית דרכו כבש התלמוד של שטיינזלץ קהל קוראים ולומדים שעד להופעת הפרוש לא ידע איך נראה דף תלמוד. לרבים נתברר כי מה שנחשב לספר אוטורי, המובן רק לתלמידי חכמים, פתוח להבנתו של כל אדם. חלפו שנים, הכרכים הופיעו בזה אחר זה, וקם דור חדש של לומדים שתלמוד שטיינזלץ הוא התלמוד היחיד שהוא מכיר. קמו חוגי לימוד בכל חלקי הארץ (בהם נוטלות חלק גם נשים רבות) והתלמוד הפך בהדרגה להיות חלק מן המטען הרוחני של ישראלים רבים הרואים עצמם חילוניים. השפעתו של שטיינזלץ והמהפכה הרוחנית שחולל ממתנים עדיין לחוקר תרבות של החברה הישראלית. " מן הסתם עיקר המהפכה חוללה בביאור ולא בפיסוק, אבל ודאי לפיסוק חלק בכך. גלילי רואה בהנגשת התלמוד להמונים מהפכה. ראה <http://www.zeevgalili.com/2004/05/298>

26. ראה לעיל בפרק ה"רציפות".

27. הראיון פורסם בכ"ב בתמוז תשע"ב. <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/240458>

יואב שורק²⁸, במאמר שמנתח את ייחודו של עלון השבת "מעט מן האור", עוסק בהרחבה במסרים שטמונים בשינויי צורה גרפיים, בצורת עימוד ובבחירת גופנים. שורק משער, לדוגמה, ש"לא במקרה בחרה תנועת 'בצלם' לסמלה המסחרי את המילה "בצלם" מחומש ישן באות 'וילנא' ובטעמים, לאחר שדור קודם לכן בחרה תנועת 'שלום עכשיו' להשתמש באות 'קורן' בעבור המילה "שלום". הרתיעה של השמאל מפני היהדות הנגאלת, והמשיכה בת השנים האחרונות אל ארון הספרים היהודי הישן דווקא, עומדת כנראה מאחורי השינוי הזה..."

בין אם נכונה השערתו ובין אם לא, יש כאן הדגמה למסר שעובר באופן ויזואלי, דרך הפורמט החיצוני. לפי דרך זו ניתן לומר, שהפורמט הויזואלי של גמרא סדורה, שאינו מכיל פיסוק בלבד אלא צבעוניות והזחה, מעביר מסר סמוי שהגמרא היא מעין "שירה"²⁹. מסר זה, כשלעצמו, עשוי לחולל "מהפכה!"

סוף דבר

בחיבור קצר זה התחקינו אחר התגובות השונות לניסיונות ליצור פורמט מפוסק ומאיר עיניים לתלמוד הבבלי, פורמט ששונה מהותית מ"צורת הדף" הוילנאית. ראינו שהתגובה "המסורתית", המתנגדת, רואה בחידוש זה ערעור על "מסורת מקודשת" ש"נתנה מסיני" וסכנה גדולה להעברת החוויה הלימודית האוטנטית שיש בה הצלחה בפענוח טקסט אזוטרי, וחיבור לעולם הישיבות הקלאסי.

לעומתה התגובה ה"רציפה", המכילה את החידוש, רואה בו שכלול "טכני" בעלמא, שעוסק ברובד הבסיסי ביותר של הסוגיא, ואינו שונה מהותית משכלול חדות ההדפסה. התגובה ה"תחייתית" "מתלהבת" הרבה יותר. תגובה זו מעצימה מאד את החיסרון שבמראה הויזואלי הכאוטי של דף הגמרא, וממילא מעריכה הרבה יותר את החידוש. החיבור של דברי ה"שפת אמת" על הדרכים החדשות בתורה שמתגלות בכל דור, עם מהדורת "גמרא סדורה", ודברים בעל פה שהשמיע העורך, רומזות שייתכן שהוא רואה בכך "מהפכה" בחיתוליה. השינוי הכולל בפורמט "גמרא סדורה" לעומת דפוס "וילנא", והמודעות לעוצמת המסר שהפורמט החיצוני מעביר מעצימה אפשרות זו.

28. במאמר שכותרתו "הרבה מן האור", <http://www.bmj.org/files/1831294175247.pdf>

29. בהקדמה מובא שירו של הרב עמי עולמי ז"ל - השיר שגנשאתי מתוך הגמרא: לא שירי ה'יה זה / זה שיר עתיק בעבודתו זמן / שלא יכול לדום / הוא שירם של כל הנדמים / אל מול יקום נושאים עיניים / ושרים ברכי נפשי / ברכי מדף גמרא מוכבשי שמים